

Emina Aličković, MA

Univerzitet u Sarajevu (BiH) / University of Sarajevo (BiH)

Fakultet političkih nauka / Faculty of Political Sciences

alickovicemina56@gmail.com

UDK / UDC 17:008

Pregledni naučni rad / Scientific review article

Primljeno / Received: 21. 08. 2025.
Prihvaćeno / Accepted: 02. 10. 2025.

KULTURA RAVNODUŠNOSTI: PROBLEM FLUIDNOSTI MORALA

THE CULTURE OF INDIFFERENCE: THE PROBLEM OF MORAL FLUIDITY

Sažetak

Ovaj rad istražuje fenomen kulture ravnodušnosti i problem fluidnosti morala u savremenom društvu. Polazište je teorijski okvir Zygmunta Baumana, dopunjen uvidima drugih relevantnih autora poput Hannah Arendt, Émilea Durkheima i Byung-Chul Hana. Metodološki, rad se oslanja na kvalitativnu analizu i interpretaciju teorijskih izvora, uz kritičko-komparativni pristup kojim se povezuju klasične i savremene sociološke i filozofske perspektive. Rezultati analize pokazuju da moral u uslovima tekuće modernosti gubi stabilne temelje i transformiše se u „fluidni moral“, obilježen subjektivnošću, površnošću i fragmentacijom. Ravnodušnost, u tom kontekstu, ne proizlazi iz puke odsutnosti empatije, već iz sistemskog pritiska, emocionalnog umora i normalizacije otuđenja. Zaključuje se da kultura ravnodušnosti predstavlja jedno od ključnih obilježja savremenog društva te da moralna obnova zahtijeva povratak etici odgovornosti i osjetljivosti prema Drugome.

Ključne riječi: banalnost, empatija, fluidnost, kultura ravnodušnosti, moral, moralna sljepoća, odgovornost

Summary

This paper explores the phenomenon of the culture of indifference and the problem of moral fluidity in contemporary society. The theoretical framework is primarily based on the work of Zygmunt Bauman, complemented by insights from other relevant authors such as Hannah Arendt, Émile Durkheim, and Byung-Chul Han. Methodologically, the paper relies on qualitative analysis and interpretation of theoretical sources, applying a critical-comparative approach that connects classical and contemporary sociological and philosophical perspectives. The findings show that morality in liquid modernity loses its stable foundations and transforms into “fluid morality,” marked by subjectivity, superficiality, and fragmentation. In this

context, indifference does not stem merely from a lack of empathy, but rather from systemic pressure, emotional exhaustion, and the normalization of alienation. The paper concludes that the culture of indifference is one of the defining features of contemporary society and that moral renewal requires a return to an ethic of responsibility and sensitivity to the Other.

Keywords: *banality, empathy, fluidity, indifference culture, morality, moral blindness, responsibility*

Uvod

U današnjem svijetu, koji je obilježen neprestanim tokom zastrašujućih događaja, nepravdama koje proizilaze iz sistema i neizmjenim ljudskim patnjama – bilo da se sa tim susrećemo kroz medijske izvještaje, društvene mreže ili pak kroz vlastito iskustvo i neposredno svjedočenje – postaje sve jasnije i nemoguće za zanemariti da se čovječanstvo ne suočava isključivo sa postepenim nestankom tradicionalnih vrijednosti i normi koje su nekada činile temelj društvenog poretka, već i sa jednim posebnim oblikom međuljudskih odnosa, odnosno sa ravnodušnošću koja poprima razmjere globalne kulture. Stvaramo i održavamo jedan svijet u kojem nas sama sveprisutnost zla, patnje i nepravde navodi na to da sve te pojave počinjemo doživljavati kao nešto normalno, očekivano, čak i trivijalno, jer je ključno uočiti da „zlo nije ograničeno na rat ili totalitarne ideologije. Danas se češće otkriva kroz neuspjeh da reagujemo na tuđu patnju, odbijanje razumijevanja drugih, neosjetljivost i oči okrenute od tihog etičkog pogleda.“ (Bauman & Donskis, 2013: 10)

Ovaj naučni rad nosi naslov „Kultura ravnodušnosti: problem fluidnosti morala“ upravo zbog toga što njegova osnovna namjera i cilj jeste da istraži, analizira i ukaže na načine na koje se moralni osjećaj, moralna svijest i individualna i/ili kolektivna odgovornost, u kontekstu kasne modernosti i globaliziranog društva, postepeno gube, nestaju i rastvaraju u bezdanu neosjetljivosti, u haotičnoj bujici informacija koje nas svakodnevno preplavljaju, u sve većoj otuđenosti pojedinaca jednih od drugih, kao i u sveprisutnom procesu radikalne individualizacije koja nas čini nesposobnima za istinsku empatiju. Poseban naglasak u radu stavljen je na teorijsku konceptualizaciju morala kroz djela i teorijske postavke Zygmunta Baumana – jednog od najuticajnijih i najoriginalnijih sociologa savremenog doba – čiji teorijski doprinos pruža ključne uvide u to kako je došlo do dramatične transformacije u shvatanju moralnosti: od nekadašnje čvrste, neupitne društvene obaveze do današnjeg stanja u kojem se moral pretvara u nešto

neodređeno, promjenjivo, nestalno i izrazito subjektivno. To *nešto* možemo nazvati fluidnim moralom.

U takvom društvenom okruženju, moralne odluke i vrednovanja više nisu ukorijenjene u dugotrajnim tradicijama, religijskim sistemima vjerovanja ili autoritetskim kodovima ponašanja, već se u velikoj mjeri formiraju pod uticajem trenutnih društvenih strujanja, površnih trendova i kolektivnih raspoloženja, često bez ikakve dublje refleksije, bez trajnog oslonca na univerzalne principe i bez istinske brige za posljedice. Među mnogim temama kojima se Bauman bavio – od pitanja identiteta u postmodernom društvu, potrošačke kulture, transformacije intimnosti i ljubavi, pa sve do fenomena straha, nesigurnosti i potrage za sigurnošću u fluidnom svijetu – moral zauzima apsolutno centralno mjesto, jer se upravo kroz prizmu morala on bavi najtežim pitanjima ljudske odgovornosti, međusobne povezanosti, patnje i mogućnosti nade u bolje sutra. Zbog toga je razumijevanje Baumanovog stava o moralu ključno za cjelokupno razumijevanje njegovog sociološkog opusa.

Da bismo u potpunosti shvatili dubinsko značenje naslova ovog rada, neophodno je detaljno razraditi i međusobno povezati sve ključne pojmove koji ga čine. Naslov nije samo deskriptivna oznaka, već predstavlja složeni teorijski okvir koji otkriva temeljnu dinamiku savremene etičke krize. Počevši od koncepta kulture ravnodušnosti kao dominantnog obilježja savremenog društva, nameće se potreba da se ovaj fenomen promatra ne kao povremeni ili marginalni društveni deficit, već kao suštinski način postojanja u kasnom kapitalizmu. Ravnodušnost se ne manifestuje isključivo kroz otvoreno ignoriranje patnje, već kroz latentnije oblike emocionalnog povlačenja, institucionaliziranu nemarnost i sistemsku trivializaciju ljudske patnje. Ona postaje kolektivni mehanizam odbrane protiv preplavljenosti traumatičnim sadržajima, ali i oruđe održanja postojećeg poretka koji profitira od pasivnosti pojedinaca.

Potrebno je produbiti razumijevanje *fluidnosti* kao suštinske karakteristike kasne modernosti koja prožima sve aspekte ljudskog postojanja. Fluidnost se ne ogleda samo u nestalnosti društvenih struktura, već i u fragmentaciji identiteta, relativizaciji vrijednosti i neprekidnoj transformaciji načina na koji doživljavamo stvarnost. Ova tekuća modernost razara sve oblike trajnih veza i predvidivih okvira, ostavljajući pojedinca u stanju trajne neizvjesnosti i egzistencijalne anksioznosti. U takvom kontekstu, ništa ne može zadržati svoj oblik dovoljno dugo da bi postao temelj za djelovanje, što dovodi do stanja u kojem se sve, pa tako i moral, pretvara u prolaznu, prilagodljivu i nestalnu kategoriju.

Sam pojam *moralnost*, sukladno Baumanovoj teoriji, radikalno se transformira i gubi svoju nekadašnju stabilnost. Tradicionalni moral bio je utemeljen na postojanim normama, religijskim zapovijedima ili društvenim konvencijama koje su bile jasno definirane i općeprihvaćene. Danas, međutim, moral postaje sve više subjektivan, situacijski i nepredvidiv. On nije više spolja nametnut, već se gradi kroz unutrašnje, često kontradiktorne, odluke pojedinca koji su suočeni sa bezbrojnim etičkim izazovima bez jasnih smjernica. Ova transformacija nije samo promjena u sadržaju moralnih normi, već i u samoj prirodi moralnog subjekta, koji sada mora samostalno nositi teret odluka bez sigurnosti kolektivnog odobrenja ili transcendentnog opravdanja. Upravo u tome leži težina i aktuelnost ovog istraživanja – u pokušaju da se razumije kako se etika može održati u vremenu kada su svi njeni temelji postali nestalni, a njeni izazovi sve kompleksniji i globalniji.

Ravnodušnost kao nova normalnost

Sintagma „kultura ravnodušnosti“ predstavlja alarmantno aktuelan konceptualni okvir za razumijevanje suštinskog stanja savremenog društva, stanja u kome je emocionalna distanca, otuđenost i indiferentnost prema *Drugom*, prema tuđem, prema drugačijem uopšte, postala ne samo povremeno manifestirana pojava, već fundamentalna karakteristika, gotovo ontološka konstanta savremenog načina postojanja. Ova ravnodušnost nije više marginalni društveni fenomen, već je transformirana u svojevrsnu normu, u društveno prihvaćen i čak podrazumijevani modalitet interakcije, koji ne samo da se ne sankcioniše, već se na različite načine potajno podstiče i institucionalno održava kroz brojne mehanizme savremene kulture i ekonomije. Ovo stanje društvene psihe ne može se svesti na prostu sumu individualnih moralnih deficita ili kolekciju ličnih kriza savijesti, već predstavlja direktnu posljedicu, odraz i manifestaciju mnogo širih, kompleksnijih i duboko ukorijenjenih društveno-ekonomskih, kulturnih, tehničko-tehnoloških i psiholoških dinamika koje oblikuju i konstituiraju samu suštinu savremenog subjektivnog iskustva.

Da bismo dublje i potpunije razumijeli šta se ovdje zapravo događa, šta ova sintagma želi da nas nauči i na šta nas upozorava, izuzetno je korisno osloniti se na uvide južnokorejskog filozofa i kulturnog teoretičara Byung-Chul Hana, čija analiza savremenosti, u djelu „Društvo umora: prošireno izdanje s esejima“ (2020), pruža ključne perspektive za dekodiranje ove pojave. Han savremeno društvo opisuje kao „društvo umora“ - jednu vrstu društvene formacije u kojoj njegovi članovi, usljed specifičnih uslova postojanja, postepeno gube kapacitet, energiju i volju ne samo za autentičnu emocionalnu

reakciju, već i za bilo kakav oblik etičkog angažmana. U ovom Hanovom konceptualnom okviru, savremeni pojedinac više nije subjekt klasične represije, on nije podvrgnut tradicionalnim oblicima spoljašnjeg pritiska i direktne sile, već se nalazi u stanju paradoksalne *slobode* koja se zapravo manifestira kao beskonačan niz samonametnutih imperativa: imperativa stalne produktivnosti, neprekidnog usavršavanja, konstantne samooptimizacije i trajne hiperaktivnosti.

Umor o kojem Han govori nije jednostavan fizički zamor, onaj koji se može otkloniti noćnim odmorm ili vikendom provedenim u opuštanju. Riječ je o mnogo dubljem, egzistencijalnom iscrpljenju, o stanju totalne psihičke i emocionalne ispražnjenosti koja proizilazi iz neprekidnog borbenog stanja u kojem se pojedinac nalazi - borbe sa sopstvenim očekivanjima, društvenim standardima, te nerealnim zahtjevima savremenog kapitalizma. Ovaj pritisak nije više spoljašnji, on je potpuno internaliziran, postao je dio same strukture subjektivnosti, pretvorio se u jednu vrstu tihog, ali permanentnog i razarajućeg samonasilja koje na kraju proizvodi stanje potpune emocionalne otupjelosti.

U ovakvom egzistencijalnom kontekstu, kapacitet za autentičnu etičku i emocionalnu reakciju neprestano slabi, jer je subjekt toliko preopterećen zadatkom da bude konstantno dobar, efikasan i produktivan za sistem, da više nema mentalnih, emocionalnih ni psihičkih resursa da bude dobar i za *Drugog*, da se angažuje, da osjeti, da doživi, da reaguje. Ravnodušnost u ovom kontekstu ne nastaje kao prosti nedostatak empatije, kao neka vrsta urođenog emocionalnog deficita, već kao direktna posljedica potpune potrošnje svih empatičnih resursa - ljudi ovdje ne postaju nemoralni svjesnom odlukom, već se jednostavno nalaze u stanju potpune emocionalne ispražnjenosti, u stanju u kojem kao da više nemaju šta da ponude.

Upravo u ovom trenutku analize otvara se prostor za uvide Zygmunta Baumana i Leonidasa Donskisa, koji u svom zajedničkom radu ukazuju na to da je ravnodušnost zapravo jedna vrsta emocionalne strategije preživljavanja u vremenu hronične nesigurnosti i trajne fluidnosti, ili kako to oni opisuju: „Ipak su strah i ravnodušnost dvije strane iste medalje u fluidnoj modernosti.“ (Bauman & Donskis, 2013: 95) Ovo valja misliti kao ključni hermeneutički alat za razumijevanje načina na koji savremeni pojedinac reaguje (ili, češće, ne reaguje) na *Drugog*, na ono *Tuđe* i *Drugačije*. U svijetu koji je prepun različitih vrsta prijatni - od ekonomskih do ekoloških, od političkih do egzistencijalnih; u svijetu koji nas preplavljuje bujicom informacija, dezinformacija i pseudoinformacija; u svijetu hladne i nemilosrdne konkurencije gdje se svako protiv svakoga bori se za opstanak; u svijetu stalnih, ubrzanih i radikalnih promijena koje nameću trajnu adaptaciju - u

takvom svijetu, pojedinac instinktivno traži neki oblik emocionalne samozaštite, neki mehanizam koji će mu omogućiti da izdrži ovakve uslove postojanja.

I upravo tu ravnodušnost treba razumjeti ne kao puku hladnoću, ne kao prosto odsustvo osećanja, već kao kompleksan psihološki mehanizam kojim savremeni subjekt pokušava da kontroliše neizvesnost, strah i anksioznost koji prožimaju savremeno iskustvo. Strah od neuspjeha, strah od isključenosti, strah od *Drugog* (koji postaje potencijalni konkurent i/ili pretnja) ili onog nepoznatog, strah od autentične povezanosti (koja nameće odgovornost) - svi ovi strahovi nesvjesno potiču zatvaranje u sebe, emocionalno povlačenje, izgradnju nevidljivih zaštitnih zidova oko sebe, čime se moralna osjetljivost postepeno potiskuje i na kraju gubi. Dakle, ravnodušnost postaje dominantni emocionalni ton našeg doba, glavni afektivni registar u kome se odvija savremeno iskustvo, a time i jedan od najopasnijih simptoma duboke moralne krize koja karakterizira fluidnu modernost o kojoj govori Bauman.

U takvom društvenom okruženju, moral se ne gubi zato što ga ljudi svjesno odbacuju, zato što ga negiraju ili osporavaju. On ne nestaje kroz otvorenu pobunu protiv vrijednosti ili kroz cinično odbacivanje etičkih načela. Naprotiv, njegovo nestajanje je mnogo suptilnije, gotovo neprimjetno, i upravo zato toliko opasno. Moral se gubi zato što više nema snage da opstane u svijetu koji je postao neprijateljski nastrojen prema svemu što trajno, duboko i autentično. On biva istrošen dugotrajnim djelovanjem sistemskih pritisaka, sveden na marginu društvenog života gdje postaje sve teže održati ga.

Uslovi postojanja u savremenom, hiperproduktivnom i konzumerističkom društvu postali su toksični za održavanje morala. To je toksičnost koja se očituje kroz sporiju, ali nemilosrdnu eroziju svake mogućnosti za duboku refleksiju, zajedništvo i trajnu odgovornost. Savremeni čovjek živi u stalnom stanju ubrzanja, preplavljen informacijama, zaokupljen brigom za vlastiti opstanak i uspjeh u toj nemilosrdnoj utakmici životarenja. U ovom kontekstu, moral postaje luksuz, teret, nešto što usporava i otežava efikasno funkcionisanje u sistemu. On nije aktivno uništen; on je jednostavno istisnut, marginaliziran, lišen prostora i vremena koji su mu neophodni da bi djelovao.

Zbog toga se može reći da kultura ravnodušnosti nije samo površni rezultat nekog moralnog sloma, nekog trenutnog zastoja u ljudskoj savjesti. Ona je mnogo dublja i opasnija pojava. Ona predstavlja duboku i kompleksnu posljedicu strukturnih i kulturnih uslova savremenosti. Strukturni uslovi odnose se na ekonomske sisteme koji favorizuju maksimizaciju profita nad ljudskim blagostanjem, na birokratske aparate koji razbijaju odgovornost na

sitne, bezopasne dijelove, i na tehnologije koje nas povezuju samo površinski, dok nas istovremeno duboko otuđuju jedne od drugih. Kulturni uslovi, s druge strane, obuhvataju dominantne narative uspjeha, individualizma i samozadovoljstva koji promovišu ideju da je svako sam odgovoran za svoju sreću i neuspjeh, čime se opravdava ravnodušnost prema patnji onih koji zaostaju.

Ova kultura je, dakle, logičan ishod sistema vrijednosti i društvenih mehanizama koji potpuno transformiraju način na koji doživljavamo sebe, druge i svijet oko nas. Mi više ne doživljavamo sebe kao dio šire zajednice sa istom i zajedničkom sudbinom, već kao izolovane takmičare na tržištu života. *Drugi* postaje konkurent, prepreka ili, u najboljem slučaju, neutralan element u našem okruženju, a ne subjekt sa kojim dijelimo osjećaj zajedništva i uzajamne odgovornosti. Svijet oko nas postaje resurs za iskorištavanje, pozadina za naše lične projekte, a ne zajednički dom koji zahtijeva brigu i poštovanje. U ovakvom transformiranom svijetu, ravnodušnost nije izbor; ona je gotovo neizbježan psihološki i emocionalni odgovor na realnost koju nas sistem uči da vidimo i doživljavamo. Ona nije nedostatak karaktera, već produkt karaktera formiranog u okruženju koje više ne cijeni ili čak i ne prepoznaje vrijednost nematerijalnih, neinstrumentalnih veza.

Savremeno društvo kao društvo bez čvrstih vrijednosti

Da bismo u potpunosti shvatili korijene i genezu ovog zabrinjavajućeg stanja savremenog društva, stanja koje karakterizira sveprisutna ravnodušnost i emocionalna otuđenost, nužno je da se detaljno osvrnemo na temeljne kategorije Baumanove teorijske misli, među kojima centralno mjesto zauzima pojam fluidnosti.

U svom djelu „Tekuća modernost“ (engl. *Liquid Modernity*, 2011), Bauman postavlja ključno pitanje koje prodire kroz cijelu njegovu teorijsku konstrukciju: da li se savremeno društvo doslovno topi, da li ono gubi svoje čvrste oblike i pretvara se u amorfnu masu? Kako bi što adekvatnije opisao ovu dramatičnu transformaciju, Bauman uvodi snažnu metaforu tekućeg, odnosno fluidnog stanja, koja postaje njegov ključni analitički alat za razumijevanje savremenih društvenih procesa. Ova metafora služi da označi bitno novo stanje društva u kojem su sve tradicionalne kategorije - vrijednosti, identiteti, međuljudski odnosi, društvene institucije - izgubile svoju čvrstinu, postale nestabilne, promjenjive i lišene bilo kakvih fiksnih temelja na koje bi se mogle osloniti.

Kako Bauman ističe: „U tekućoj modernosti, ništa nije trajno; sve je podložno promjeni, uključujući i moralne norme.“ (Bauman, 2011: 120). Ova izjava jeste srž cijele njegove dijalektike savremenog društva - u svijetu gdje se sve neprestano mijenja, gdje su svi oblici prolazni i nestalni, gdje ništa ne ostaje dovoljno dugo da bi se ukorijenilo, moralne norme više ne mogu zadržati svoj tradicionalni autoritet i obavezujuću snagu. U takvom društvenom okruženju, osjećaj sigurnosti koji su nekada pružale čvrste društvene strukture i jasno definisani moralni kodeksi nestaje, a teret moralne orijentacije i odluka u potpunosti pada na pojedinca, koji se nalazi u stanju gdje je prepušten sam sebi u tom moru neizvjesnosti savremenog stila života.

Fluidnost, kao središnja karakteristika savremenosti u Baumanovoj teoriji, ne označava samo površinsku promjenjivost i nestalnost društvenih fenomena. Ona nosi sa sobom duboku egzistencijalnu nesigurnost koja prožima sve aspekte ljudskog postojanja - ljudi više ne znaju na šta da se oslone, u šta da vjeruju i kome da vjeruju. Ova kriza referentnih okvira manifestira se kako u pogledu epistemoloških pitanja istine, tako i u domenu etičkih pitanja dobra. U tom kontekstu, problem moralnosti postaje posebno izazovan i složen, jer se mora suočiti sa fundamentalnim nedostatkom čvrstih temelja na kojima bi se mogla graditi.

U svojim razmišljanjima o ovim pitanjima, možemo se osloniti i na klasični sociološki pristup moralnosti kakav nalazimo u djelima Émilea Durkheima. U svojim ključnim djelima kao što su „Podjela društvenog rada“ (1972) i „Samoubijstvo“ (1997), Durkheim razvija koncept moralnosti koji je čvrsto utemeljen na ideji kolektivne svijesti i društvene solidarnosti. Prema Durkheimu, moral se može manifestirati kroz dva osnovna tipa solidarnosti - mehaničku, koja karakterizira jednostavna, homogena društva gdje svi dijele iste vrijednosti i norme, i organsku, koja je karakteristična za složena, diferencirana društva gdje pojedinci imaju specijalizirane uloge, ali su ipak na neki način međusobno zavisni.

Durkheimova teorija jasno postulira da je čovjek po svojoj prirodi moralno biće, ali samo i isključivo zato što živi u društvu. Za njega, društvena solidarnost nije samo sociološka kategorija, već prije svega moralna kategorija, gdje pravda predstavlja njen osnovni princip i temelj. Moral u Durkheimovoj koncepciji postoji upravo zato što postoji društveni pritisak na pojedinca da se podredi zajedničkim vrijednostima, da internalizira kolektivne norme koje funkcioniraju kao moralni zakon koji regulira ponašanje i odnose.

Nasuprot ovom klasičnom shvatanju, Zygmunt Bauman nudi radikalno drugačiju, postmodernu viziju moralnosti koja nije ukorijenjena u društvenim pravilima, zakonima, normama ili kolektivnim dogovorima. Za Baumana, suština moralnosti leži u neposrednom odnosu između *Ja* i *Drugog*, u onom prvobitnom, predrefleksivnom susretu sa *Licem Drugog* koje nameće odgovornost prije bilo kakvog racionalnog opravdanja. Moral u Baumanovoj teoriji nije samo društveni fenomen, već prije svega egzistencijalna pozicija, način bivanja u svijetu koji se konstituira kroz odnos prema *Drugome*.

Žiga i Đozić upozoravaju da „čovjek iznova mora naučiti svjetovati, ukoliko želi opstati na ovoj planeti. Prošlo je vrijeme kada mu je budućnost bila naprosto data. Nju sada valja postizati. Ljudi moraju postati zemljoradnici vremena.“ (Žiga & Đozić, 2013: 111) Ovo se može posmatrati kao poziv na preispitivanje ljudske odgovornosti u savremenom društvu koje karakterizira moralna fluidnost. Kada autor kaže da se čovjek mora „iznova naučiti svjetovati“, on ukazuje na činjenicu da je moralni poredak, koji je nekada bio stabilan i čvrsto ukorijenjen u tradiciji, religiji ili društvenim normama, danas postao nestalan i nesiguran. U uslovima „tekuće modernosti“ (Bauman, 2011), više ne postoje unaprijed zadati orijentiri dobra i zla, već se oni moraju neprestano konstruirati, pregovarati i prilagođavati novim okolnostima.

Tvrdnja da je „prošlo vrijeme kada je budućnost bila naprosto data“ govori o tome da čovjek više ne može računati na stabilnost vrijednosnih sistema niti na automatsko nasljeđivanje moralnih obrazaca. U tradicionalnim društvima budućnost je zaista bila „data“ – pojedinac je znao šta se od njega očekuje, koje su vrijednosti važeće, a moralni poredak se doživljavao kao nešto trajno i samorazumljivo. Međutim, u svijetu fluidnog morala, čovjek mora aktivno raditi na stvaranju svoje budućnosti, mora raditi na stvaranju vlastitog etičkog kompasa, jer nema unaprijed datih garancija.

Najintrigantnija slika jeste ta da ljudi „moraju postati zemljoradnici vremena“. To možemo interpretirati tako da uočimo da moral više nije unaprijed zasijan, da plodovi etike ne rastu spontano i sami od sebe, nego da zahtijevaju neprekidan rad, kultivaciju i brigu. Kao što zemljoradnik mora stalno obrađivati zemlju, sijati, čuvati i njegovati usjeve, tako i savremeni čovjek mora stalno raditi na oblikovanju moralnog horizonta. Fluidni moral ne dopušta pasivnost – on traži odgovornost i budnost.

U tom smislu, moral nema stabilne institucije koje bi ga garantovale, nego počiva na osjetljivosti i odgovornosti pojedinca prema *Drugome*. To je istovremeno oslobađajuće, jer čovjek nije vezan dogmama prošlosti, ali i zastrašujuće, jer znači da nema unaprijed osiguranog tla na kojem stoji. Moral

postaje zadatak, a ne naslijeđe. Dakle, u vremenu moralne fluidnosti čovjek je pozvan da iznova promišlja i stvara svoj etički okvir, da preuzme ulogu aktivnog graditelja budućnosti, a ne pasivnog nasljednika prošlosti. Moral više nije unaprijed „dat“, nego se mora postizati i svakodnevno njegovati.

Važno je napomenuti i to da u svom djelu „Postmoderna etika“ (engl. *Postmodern Ethics*, 2009), Bauman jasno pravi ključnu distinkciju između dva fundamentalno različita koncepta - etike kao sistema pravila, normi i propisa koji regulišu ponašanje, i moralnosti kao spontanog, neposrednog osjećaja odgovornosti prema *Drugome* koji ne proizlazi iz nikakvih vanjskih pravila. Prema Baumanu, moralnost ne potiče iz institucija, tradicija ili društvenih struktura, već iz samosvjesnog susreta s *Drugim*, iz onog prvobitnog prepoznavanja *Drugog* kao lica koje zahtijeva odgovornost.

Kako Bauman to formulira: „Moralnost se pokreće samim prisustvom *Drugog* kao lica – autoriteta bez sile.“ (Bauman, 1991: 143) Ova izjava sadrži srž njegovog shvatanja moralnosti - *Drugi* nas suočava sa moralnim zahtjevom ne svojom snagom ili moći, već samim svojim postojanjem, svojom ranjivošću i potrebom. Za Baumana, moral prethodi svakom mišljenju i svakoj normi - on je neposredan, neizvjestan, neodređen i beskonačan poziv odgovornosti koji ne traži nikakvo opravdanje i nikakvu reciprocitet. Moralno djelovanje u ovom kontekstu nije racionalno proračunata akcija koja se može potpuno opravdati unaprijed postavljenim pravilima - ono je prije svega odgovor na poziv savjesti, na onu egzistencijalnu nelagodu koju osjećamo pred *Drugim* koji od nas nešto traži, a da to ništa ne izgovara eksplicitno. „Moralno sebstvo je oblikovano upravo u svom odnosu odgovornosti prema *Drugome*.“ (Bauman, 2009: 122) - ova rečenica sažima Baumanovu teoriju moralnog subjekta koji se konstituira kroz odnos prema *Drugome*, a ne kroz internalizaciju društvenih normi.

Bauman posebno ističe figuru tzv. „moralnog sveca“ - onog koji je potpuno i bezrezervno posvećen *Drugome*, koji djeluje bez ikakve kalkulacije, bez ikakvog očekivanja reciprociteta ili koristi. Iako priznaje da je ova figura u potpunosti utopijska i praktično neostvariva u svom čistom obliku, Bauman smatra da ona ima nezamjenjivu vrijednost kao kritički instrument koji razotkriva moralne praznine savremenosti. U svijetu gdje dominira kultura ravnodušnosti, gdje su svi odnosi instrumentalizirani i podređeni logici koristi, sam pokušaj da se živi autentično moralno - izvan proračuna i reciprociteta - predstavlja čin otpora, revolucionarni gest koji osporava same temelje savremene kulture.

Banalnost morala

Na osnovu prethodno pojašnjenih ključnih pojmova fluidnosti i morala u kontekstu Baumanove teorijske koncepcije, sada možemo jasno konstruirati sintagmu „fluidni moral“ koja predstavlja centralni analitički koncept za razumijevanje savremene moralne krize. Ovaj pojam se odnosi na fundamentalnu nestalnost, nepostojanost i neuhvatljivost moralnih orijentira i vodiča u savremenom društvu kasne modernosti. Ako tradicionalni moral podrazumijeva stabilne, jasno definisane norme koje su vrijedile unutar određene zajednice - norme koje su pojedincu nedvosmisleno ukazivale šta je ispravno a šta pogrešno, šta dopušteno a šta zabranjeno - onda fluidni moral predstavlja upravo radikalno odsustvo tih čvrstih tačaka oslonca, onih moralnih sigurnosti koje su nekada pružale jasne smjernice za ljudsko ponašanje i egzistiranje.

U djelu „Tekuća modernost“ (2011) Bauman objašnjava da je savremeni čovjek naizgled oslobođen tradicionalnih struktura koje su nekada određivale moralne okvire - religije, porodice, lokalne zajednice, države - i na taj način je u velikoj mjeri prepušten samom sebi kada je riječ o moralnim izborima i odlukama. On više ne postupa moralno jednostavno zato što je to propisano nekim vanjskim autoritetom ili očekivano od strane društvene zajednice, već mora samostalno, kroz unutrašnje procese, otkrivati šta je moralno i zašto, bez jasnih vanjskih referentnih tačaka. Međutim, u društvu koje karakteriziraju brze i radikalne promjene, gdje se vrijednosti i norme lako zamjenjuju novima, gdje ništa ne ostaje dovoljno dugo da bi se ukorijenilo, moral više nije čvrst i stabilan, već postaje promjenjiv, relativiziran i tekući.

Fluidni moral, prema tome, označava moral bez stabilnog temelja, bez jasnog autoriteta koji garantuje njegovu validnost i opravdanost. U takvom kontekstu, umjesto jasnih pravila koja su nekada vladala moralnim ponašanjem, sada nas vode neprecizni osjećaji; umjesto čvrstih zakona moralnosti - prolazne emocije; umjesto jasno definisanih normi - lične dileme i subjektivne procjene. Važno je naglasiti da Bauman ovu situaciju ne opisuje sa nostalgijom prema prošlosti ili idealizacijom tradicionalnih društava, već sa osjećajem dubokog opreza i analitičke zabrinutosti, jer fluidni moral kao takav nije sam po sebi nužno loš, ali u nedostatku kritičke svijesti može vrlo lako skliznuti u ravnodušnost i moralnu indiferentnost.

Jedno od ključnih pitanja koje se provlači kroz cijeli Baumanov rad, a koje se izvodi iz prethodno izloženih teorijskih postavki, glasi: Kako je moral u savremenom društvu postao banalan? Da bismo u potpunosti razumjeli i adekvatno odgovorili na ovo kompleksno pitanje, potrebno je prvo razumjeti

šta tačno znači koncept fluidnog društva, a zatim šta označava pojam banalnosti kada ga primjenjujemo u kontekstu moralnosti.

Fluidno društvo je, prema Baumanu, društvo bez ikakvih trajnih stabilnosti, gdje su sve društvene veze i odnosi - bilo da se radi o poslovnim odnosima, bračnim vezama, prijateljstvima ili čak osjećajima pripadnosti - postali privremeni, prolazni i u suštini potrošni. Bauman često koristi metaforu tečnosti, odnosno fluidnosti, kako bi vizuelno predstavio kako je današnje društvo nesposobno da zadrži bilo kakav stabilan oblik. Sve u njemu neprestano teče, klizi, brzo se mijenja i nestaje, poput tekućine koja ne može zadržati oblik. U takvom svijetu, moralne odluke se donose individualno, bez trajnih moralnih referentnih tačaka, bez jasnih kriterija koji bi mogli poslužiti kao orijentiri.

Pojam banalnosti, u moralnom smislu, Bauman preuzima i reinterpreтира iz rada Hanne Arendt, posebno njenog djela „Eichmann u Jeruzalemu: Izvještaj o banalnosti zla“ (2000), gdje se banalnost zla opisuje kao činjenje najstrašnijih zlodjela bez ikakve dublje refleksije, automatski, kao rutinski obavljanje birokratskih dužnosti. Kako Arendt navodi: „Iz te nesprenosti ili nesposobnosti da se odaberu vlastiti uzori i vlastito društvo, te iz nesprenosti ili nesposobnosti da se rasuđivanjem odnosimo spram drugih, nastaju istinski skandali, kameni spoticanja što ih ljudskim moćima ne možemo ukloniti jer do njih nisu doveli ljudski razumljivi motivi. U tome je strava, a istovremeno i banalnost zla.“ (Arendt, 2006: 121)

U duhu Baumanove analize fluidnog morala i Arendtine teorije o banalnosti zla, može se konstatovati da je banalnost morala postala jedna od ključnih karakteristika savremenog društva. Banalni moral ne podrazumijeva otvorenu nemoralnost, već ono što Bauman naziva „rutiniziranim etičkim funkcionisanjem“ – mehaničko pridržavanje pravila, procedura i društvenih očekivanja bez ikakve unutrašnje refleksije, autentičnog angažmana ili emocionalne involviranosti. Kao što je Arendt uočila u slučaju Eichmanna, zlo (ali i moral) postaje banalno kada se svodi na tehničko izvršavanje zadataka, gdje je fokus isključivo na efikasnosti, a ne na ljudskim posljedicama.

S tim u vezi, posebno je važno napomenuti Baumanovu i Donskisovu tvrdnju da je „uništenje života nepoznatog čovjeka bez trunke sumnje da činite svoju dužnost i ostajete moralna osoba – to je novi oblik zla, nevidljivi oblik zloće u tekućoj modernosti.“ (Bauman & Donskis, 2013: 10) Ovdje možemo jasno uočiti da, u kontekstu Baumanovih promišljanja o moralu, pojam banalnosti možemo koristiti kako bismo pokazali da je u savremenom društvu moral postao banalan upravo zato što više nije rezultat dubokog, kritičkog promišljanja i autentične moralne refleksije, već površnog i nesvjesnog

funkcioniranja unutar sistema koji nas ne poziva da budemo moralni u punom smislu te riječi, već isključivo da budemo efikasni, poslušni i da ne preispitujemo postavljene norme i procedure.

Ova transformacija morala u banalnu kategoriju posebno je uznemirujuća kada je posmatramo kroz prizmu savremenih društvenih procesa gdje se moralne odluke često donose bez ikakvog osjećaja lične odgovornosti, gdje se zlo čini ne zato što su pojedinci inherentno zli, već zato što su postali dijelovi ogromnih birokratskih mašinerija koje eliminiraju svaku individualnu odgovornost. U takvom kontekstu, fluidni moral postaje opasna pojava jer omogućava da se najveća zlodjela počine bez ikakvog osjećaja krivice, jednostavno kao dio *normalnog* funkcionisanja sistema.

U kontekstu Baumanove analize fluidnog morala i Arendtine teorije o banalnosti zla, možemo da izvedemo i napomenemo posebno zanimljiv fenomen, a to je tzv. „*cheerleader* efekt“ – psihološki mehanizam u kojem pojedinac, umjesto da samostalno kritički procjenjuje moralne odluke, on slijedi kolektivnu energiju grupe, bez duboke refleksije o posljedicama svojih postupaka. Ovaj efekt, koji proizilazi iz dinamike navijanja gdje pojedinci postaju dio euforične mase, može se prenijeti i na širu društvenu sferu, postajući tako jedan od ključnih mehanizama održavanja kulture ravnodušnosti. Bauman bi ovaj efekt interpretirao kroz prizmu tekućeg straha – u fluidnom društvu, gdje su svi odnosi nestalni, pojedinac traži sigurnost u grupnom konformizmu, prihvatajući dominantne norme bez preispitivanja i kritičkog promišljanja. Kao što navijači bezrezervno podržavaju svoj tim, tako i savremeni čovjek prihvata moralne odluke sistema ne zato što su one nužno ispravne, već zato što pružaju iluziju pripadnosti i smisla. U fluidnoj modernosti, gdje nedostaje čvrsti moralni kompas, kolektivni entuzijazam postaje zamjena za individualnu savjest.

Sistem nas uči da služimo, a ne da mislimo

Jedan od najdubljih i najjasnijih pokazatelja fundamentalne promjene moralnog horizonta savremenog društva, promjene koja seže do samih temelja našeg kolektivnog bivstvovanja, nesumnjivo je i način na koji je obrazovanje - ta ključna društvena institucija koja je kroz historiju imala zadatak formiranja cjelovite ljudske ličnosti - izgubilo svoju izvornu ulogu etičkog oblikovanja karaktera i postalo puki poligon za prilagodbu zahtjevima tržišta i ekonomije. Zygmunt Bauman i Leonidas Donskis u svom zajedničkom djelu „Moralna sljepoća: Gubitak osjetljivosti u tekućoj modernosti“ (engl. *Moral Blindness: The Loss of Sensitivity in Liquid Modernity*, 2013) sa izuzetnom analitičkom

preciznošću pokazuju kako je obrazovanje, koje bi po svojoj prirodi i izvornoj namjeni trebalo biti prostor učenja odgovornosti, razvijanja solidarnosti i usvajanja vrijednosti zajedničkog života, postalo tek jedan od alata za tržišnu produkciju ljudskih resursa, za stvaranje efikasnih radnika umjesto odgovornih građana.

Njihova teza „obrazovanje postaje roba, studenti postaju klijenti“ (Bauman & Donskis, 2013: 135) nije samo površna kritika neoliberalnih reformi obrazovnog sistema koje su tokom posljednjih decenija zahvatile gotovo cijeli svijet, već predstavlja duboku i pronicljivu dijagnozu same suštine kulture ravnodušnosti koja karakterizira naše vrijeme: kada se cjelokupni obrazovni proces svede na čistu tržišnu transakciju, kada se odnos između nastavnika i učenika pretvori u odnos između pružaoca usluge i potrošača, tada se neizbježno gube autentični ljudski odnosi, a sa njima nestaje i cijela moralna dimenzija znanja i učenja. Učenik u ovakvom modelu više nije subjekat aktivnog učenja i samorazvoja, već postaje pasivan kupac usluge čiji se kvalitet mjeri isključivo prema tržišnoj isplativosti. Nastavnik s druge strane više nije mudrac i vodič u procesu intelektualnog sazrijevanja, već se pretvara u pukog pružaoca usluge koji mora zadovoljiti takozvane „potrebe tržišta“ - one potrebe koje su definirane kroz kratkoročne ekonomske interese, a ne kroz dugoročne društvene i humanističke vrijednosti.

Na taj se način etika postepeno ali neumoljivo briše iz obrazovanja, jer tržište kao apstraktni i bezlični mehanizam ne poznaje i ne može poznavati kategorije pravde, savjesti ili odgovornosti - ono poznaje isključivo produktivnost i profitabilnost kao svoje apsolutne imperitive. Ova opasna logika se dodatno produbljuje i institucionalizira kroz način na koji se u savremenom obrazovnom sistemu vrednuje znanje, što autori jasno formuliraju u tvrdnji: „Znanje se danas procjenjuje prema tržišnoj korisnosti, a ne moralnoj relevantnosti.“ (Bauman & Donskis, 2013: 138) Dakle, ono što se kroz čitavu ljudsku povjest smatralo vrijednim i plemenitim jer je doprinosilo boljem razumijevanju svijeta, razvijanju kritičkog mišljenja, osnaživanju za društveno angažiranje ili formiranju cjelovite ljudske ličnosti, danas postaje nevidljivo, nepoželjno ili se čak smatra nepotrebnim.

Umjesto da bude izvor unutrašnje snage, autonomije i slobode mišljenja, znanje se sada vrednuje isključivo prema njegovoj upotrebljivosti u najužem ekonomskom smislu - što predstavlja direktnu posljedicu sveopće racionalizacije i instrumentalizacije morala u okvirima uskogrudnih ekonomskih performansi i kratkoročnih tržišnih kriterija. U tom iskrivljenom poretku vrijednosti, obrazovanje prestaje biti proces formiranja cjelovitih građana i kritičkih mislilaca, a postaje puka priprema za nemilosrdnu tržišnu

utakmicu u kojoj se svi igrači bore za vlastiti opstanak. Kako to autori, skoro pa i ironično, primjećuju: „Studenti se obučavaju da budu fleksibilni radnici, a ne odgovorni građani.“ (Bauman & Donskis, 2013: 140) Ova jedna jedina rečenica sabire u sebi cijelu suštinu onoga što se u savremenoj obrazovnoj kulturi eufemistički naziva „kompetencijama“ - a što se u stvarnosti svodi na puku sposobnost neprekidnog prilagođavanja i preživljavanja u brutalnom tržišnom okruženju.

Ono što u ovom modelu u potpunosti nedostaje jeste moralni kompas, onaj osnovni osjećaj da znanje nije dovoljno ako ne vodi ka većem stepenu društvene odgovornosti, humanosti i solidarnosti. Umjesto toga, studenti se danas oblikuju kao ljudi koji znaju kako izvesti određene zadatke, ali ne i zašto ih izvoditi ili za koga - ljudi koji posjeduju vještine ali nemaju vrijednosti, koji imaju znanja ali nemaju mudrosti. Upravo ovdje, u ovom trenutku otuđenja pojedinca od znanja i etike, počinje prava kultura ravnodušnosti - ona počinje ondje i onda kada nas uče kako da budemo korisni za sistem, ali ne i kako da budemo odgovorni prema drugim ljudima i prema zajednici u cjelini.

Karićeva misao o savremenoj civilizaciji, koja „s ohološću drži da je razvila kritičku misao i sposobnost objektivnog prosuđivanja, a, ustvari, suštinski je ponajmanje kritična od svih poznatih civilizacija, jer nema objektivnih mjerila za ocjenjivanje i kritiku vlastitoga djelovanja“ (Žiga & Đozić, 2013: 112) ukazuje na paradoks: savremeni čovjek vjeruje da posjeduje autonomiju i intelektualnu zrelost, ali mu nedostaje upravo ono što bi kritičko mišljenje činilo smislenim – stabilna i univerzalna mjerila prosuđivanja. U vremenu u kojem se sve relativizira, u kojem se moralne norme neprestano mijenjaju, prilagođavaju ili gube, postaje očigledno da kritičko mišljenje gubi temelj, pretvarajući se u privid, u puku formu samouvjerenosti. Drugim riječima, iako se čini da je čovjek današnjice slobodniji i „kritičniji“ nego ikad, u suštini on je dezorijentisan i lišen čvrstog oslonca.

Baumanov koncept fluidnog morala pruža važan teorijski okvir za razumijevanje ovog Karićevog uvida. Bauman naglašava da živimo u vremenu tekuće modernosti, gdje ništa nije stabilno, pa tako ni etičke norme. Moralnost postaje situaciona, relativna i fragmentarna: ono što je ispravno danas, sutra može izgubiti legitimitet, a mjerila dobra i zla gube trajnost. Upravo zato Karićeva tvrdnja da je savremena civilizacija „ponajmanje kritična“ može se tumačiti kao posljedica tog fluidnog stanja – bez stabilnih orijentira, kritika postaje prazna forma, a samorefleksija društva svodi se na površne, medijski posredovane reakcije. Ovdje dolazi do izražaja i opasnost koju autori ističu kada kažu da je svijetu „više nego potrebna alternativa ovovremenoj filozofiji života“ (Žiga & Đozić, 2013: 112). To možemo tumačiti tako da kažemo da

savremeni moral, lišen objektivnih mjerila, proizvodi ne samo nesigurnost, već i moralnu sljepoću – nemogućnost da se jasno razluči dobro od zla, pravedno od nepravednog, humano od nehumanog.

Zato je Karićeva misao dalekosežna: ona nas upozorava da ipak puka kritičnost, bez etičke osnove, ne vodi stvarnom napretku, već paradoksalno, urušavanju samog pojma kritičkog mišljenja. Ako se, kako sugerira Karić, a prenose Žiga i Dozić, ne pronađe alternativa filozofiji života koja vlada savremenim svijetom, prijeti opasnost da društvo ostane zarobljeno u iluziji o vlastitoj kritičnosti, dok se istovremeno udaljava od istinske sposobnosti moralnog rasuđivanja. To je ujedno i centralna tačka poveznice sa Baumanom: fluidni moral ne oslobađa čovjeka, nego ga, naprotiv, dezorijentiše, jer mu oduzima ono što mu je najpotrebnije – sposobnost da na temelju stabilnih vrijednosti prosudi vlastito djelovanje i odgovornost.

Korijeni ovog zabrinjavajućeg procesa sežu mnogo dublje od savremenih obrazovnih reformi, oni prožimaju samu srž strukture modernosti. Kao što Bauman podsjeća, moderni poredak nije izgradio moral na novim temeljima, već ga je zamijenio pukim procedurama i administrativnim pravilima. U tom kontekstu on piše: „Modernost je učinila moralnu odgovornost suvišnom, zamijenivši je poslušnošću prema pravilima i hijerarhijskim lancima komande.“ (Bauman & Donskis, 2013: 27) Ovdje je ključan uvid da moral u modernom društvu nije uništen nekim direktnim propisom ili zabranom, već je lukavo i podmuklo zamijenjen tehnologijom slijepog posluha, birokratskim mehanizmima koji omogućavaju da se najveća zlodjela počine bez ikakvog individualnog osjećaja krivice ili odgovornosti.

Paraliza savjesti: moralna sljepoća

Kada društveni sistem postane dovoljno složen, fragmentiran i birokratski organiziran, dolazi do ključne promjene u načinu na koji pojedinci percipiraju vlastitu odgovornost – niko se više ne osjeća lično odgovornim za cjelokupne posljedice sistema, jer svi postaju samo male karike u ogromnom lancu anonimnih procedura i procesa. Svaki pojedinac samo mehanički obavlja svoj usko definisani dio posla, bez ikakve dublje refleksije o širim implikacijama i moralnim posljedicama svojih postupaka.

Rezultat ovog stanja nije otvoreni nemoral ili namjerno zlo, već ono što Bauman naziva „moralnom sljepoćom“ – stanje u kojem više nismo sposobni prepoznati *Drugog* kao konkretno lice koje nas moralno poziva na odgovornost, već ga percipiramo isključivo kao apstraktni podatak u statistici,

kao funkciju u sistemu, kao administrativnu jedinicu ili čak kao prepreku u ostvarivanju vlastitih interesa.

Dakle, možemo jasno uočiti kako se u fluidnom društvu moral postepeno gubi u bezbrojnim svakodnevnim rutinama i birokratskim procedurama, postaje nevidljiv i neopipljiv, a time i sve manje bitan za funkcioniranje sistema. Postajemo moralno neutralni – ili kako to Bauman formuliše: postajemo moralno slijepi. Pojam moralne sljepoće predstavlja jedan od središnjih termina u značajnom djelu „Moralna sljepoća: Gubitak osjetljivosti u tekućoj modernosti“ (engl. *Moral Blindness: The Loss of Sensitivity in Liquid Modernity*, 2013), gdje Bauman, u saradnji s Leonidasom Donskisom, temeljito analizira savremenu nesposobnost pojedinca da prepozna moralni značaj i težinu vlastitih postupaka u svakodnevnom kontekstu.

Riječ je o tome da u društvu koje karakterizira neprestano kretanje, ubrzanje i promjenjivost, pojedinac postepeno gubi kapacitet da zaustavi taj nemilosrdni tok, da osjeti trenutak i da donese promišljenu moralnu prosudbu o situaciji u kojoj se nalazi. U tom smislu, autori upozoravaju da je „moralna sljepoća – samoodabrana, samonametnuta ili fatalistički prihvaćena – u epohi kojoj najviše od svega nedostaje brzina i oštrina u shvatanju i osjećanju.“ (Bauman & Donskis, 2013: 12) Ova misao jasno ukazuje na to da smo u savremenosti sve skloniji moralnoj neutralnosti i indiferentnosti, ne zato što smo nužno zli ili nemoralni po prirodi, nego zato što smo izgubili sposobnost da prepoznamo moralni sadržaj i značaj situacija koje nas neprestano okružuju.

Sljepoća o kojoj Bauman govori nije fizička oštećenost vida, već prije svega etička i afektivna disfunkcija – to je sve veća otuđenost od tuđe patnje, stanje duha u kojem se autentična odgovornost i istinska empatija postepeno zamjenjuju hladnom indiferentnošću i emocionalnom distancom. Moralnost prestaje biti spontani unutrašnji impuls i postaje sve nevažnija u bezobzirnom brzom toku savremenog života. U takvom svijetu, pojedinac ne donosi nužno svjesno nemoralne odluke, već sve češće potpuno odustaje od same moralne prosudbe – jer mu je jednostavno lakše, komfornije i sistemski prihvatljivije ostati u stanju moralne sljepoće.

Baumanov koncept moralne sljepoće stoga postoji kao oštra kritika savremene kulture ravnodušnosti, ali istovremeno i kao gorući poziv na moralno buđenje – jer ono što našem vremenu najviše nedostaje nisu toliko tehnička znanja ili formalna pravila, već osnovna ljudska osjetljivost i kapacitet moralnog prepoznavanja i autentičnog doživljaja *Drugog* kao konkretnog bića a ne apstraktnog pojma. Parafrazirajući Baumanova razmišljanja, možemo reći da „moralna sljepoća nije jednostavno odsutnost morala, nego je njegova duboka paraliza.“ (Bauman & Donskis, 2013)

Jasno vidimo kako upravo ta sve veća nesposobnost da prepoznamo *Drugog* kao legitimni subjekt moralne brige i skrbi čini temeljnu strukturu kulture ravnodušnosti u tekućoj modernosti. Ova moralna sljepoća ne implicira da ljudi više ne posjeduju inherentni moralni kapacitet, već da je on sistemski potisnut, paraliziran ili zamijenjen tehničkim i birokratskim, šablonskim obrascima ponašanja koji eliminiraju svaki element individualne odgovornosti. Moralna sljepoća u Baumanovom kontekstu nije puka pasivnost – to je prije svega nevidljivost moralnog imperativa u svakodnevnom životu. Kako Bauman piše, moralnost ne nestaje zato što ljudi aktivno žele biti nemoralni, već zato što sve više gube sposobnost da prepoznaju ključne trenutke kada bi moralno djelovanje bilo neophodno.

Nije riječ o tome da ljudi namjerno odbijaju pomoći drugima – već da sve više gube osjećaj da bi to uopće trebali činiti. Baumanova definicija morala se iz temelja razlikuje od tradicionalnih racionalističkih ili institucionalnih pristupa. On uvjerljivo tvrdi da je temeljni čin morala neposredan, refleksivni osjećaj odgovornosti prema *Drugome*, osjećaj koji nije utemeljen ni na spoljašnjim pravilima, ni na društvenim očekivanjima, ni na kalkulacijama koristi. Moralnost nije nešto što možemo naučiti iz knjiga ili propisa, već nešto što spontano osjećamo u autentičnom susretu s *Drugim* kao konkretnim bićem. Taj susret ne mora biti spektakularan ili dramatičan – može se sastojati od jednostavnog pogleda, značajne šutnje, ili čak samo prisustva.

Ova odgovornost, kako Bauman ističe, je po svojoj prirodi beskrajna, neuzvrćena i neosigurana. Ne postoji nikakva garancija da će se moralni trud isplatiti, niti da će *Drugi* biti zahvalan. Istinski moralna osoba ne djeluje zbog očekivanja nagrade ili priznanja – već zato što jednostavno ne može ne reagovati na poziv *Drugog*. Ovo nas dovodi do ključnog pitanja: Je li u savremenom svijetu koji sve više gubi lice *Drugoga*, u kojem je moral sve više banaliziran i marginaliziran, uopće moguća ikakva moralna obnova?

Bauman nam nudi određenu, iako umjerenu nadu. On ne poziva na naivni povratak čvrstim tradicionalnim vrijednostima koje bi bile nametnute izvana, već vjeruje da je moralna obnova ipak moguća ako ponovno naučimo prepoznati lice *Drugog* – bilo da se radi o komšiji, strancu, kolegi sa posla, ili migrantu u potrazi za boljim životom. Ali da bi to bilo moguće, prije svega je potrebno razviti kulturu odgovornosti umjesto kulture ravnodušnosti. Moralna obnova u Baumanovom smislu ne podrazumijeva povratak krutim univerzalnim zakonima, već prije svega ponovno buđenje individualne savjesti, ponovno osluškivanje onog unutrašnjeg poziva koji nas podsjeća na našu zajedničku ljudskost.

Bauman ne traži da svi postanemo moralni sveci, ali nas poziva da prepoznamo kako je svaki, pa i najmanji čin istinske brige zapravo čin otpora sveprisutnoj ravnodušnosti koja prijeti da obuhvati cijelo naše postojanje.

Prije zaključka: Zašto (ni)je religija, prema Buamanu, moralni kompas?

U raspravi o fluidnom moralu, ključno je razotkriti jedan temeljni mit: da je moral nužno povezan sa religijskim sistemima vrijednosti. Baumanova analiza tekuće modernosti pokazuje kako je moral postao autonomna domena ljudskog iskustva – nešto što proizlazi iz neposrednih odnosa među ljudima, a ne iz božanskih zapovijedi ili vjerskih doktrina. Dok su tradicionalna društva oslanjala moral na transcendentne autoritete (Bog, svete knjige, crkvena tradicija), savremeno društvo gradi etiku na promjenjivim društvenim dogovorima, što postavlja pitanje kako je i da li je zaista moral postao sekularan?

Pitanje odnosa između religije i morala predstavlja jednu od najdubljih i najsloženijih filozofskih, socioloških i antropoloških dilema koja prati ljudsku civilizaciju od njenih najranijih početaka. Još od vremena drevnih mitologija, preko velikih monoteističkih tradicija, pa sve do savremenog (sekularnog) doba, ljudi su pokušavali razumjeti da li je moral nužno vezan za religiozne okvire ili može postojati nezavisno od njih. U tradicionalnim društvima, religija je gotovo uvijek igrala ključnu ulogu u oblikovanju moralnih normi, pružajući jasne smjernice o tome šta predstavlja dobro, a šta zlo, šta je dopušteno, a šta zabranjeno. Međutim, moderno i postmoderno doba donijelo je radikalnu transformaciju ovog odnosa, otvarajući prostor za fundamentalno preispitivanje uloge religije u oblikovanju moralnih vrijednosti.

Nesumnjivo, argumenti u prilog religiji kao moralnom kompasu su brojni i duboko ukorijenjeni u ljudskoj historiji. Velike svjetske religije su razvile sofisticirane etičke sisteme koji obuhvataju sve aspekte ljudskog postojanja. Deset zapovijedi u kršćanskoj tradiciji, šerijatski zakon u islamu, ili hinduistički koncept darma - svi ovi sistemi nude sveobuhvatne moralne kodikse koji regulišu ne samo odnos prema božanskom, već i međuljudske odnose. Religije pružaju ne samo norme ponašanja, već i metafizičko opravdanje za te norme, obećavajući nagrade ili prijeteci kaznama. Ova kombinacija normativnog i transcendentnog daje religijskom moralu posebnu snagu i trajnost koja je omogućila da religiozne tradicije prežive stoljećima.

Štaviše, religije imaju kapacitet da stvaraju osjećaj zajedništva i solidarnosti među svojim sljedbenicima. Kroz zajedničke rituale, svete tekstove i

kolektivna iskustva, religija oblikuje ne samo individualne, već i kolektivne moralne vrijednosti. U vremenima kriza - ratova, epidemija, prirodnih katastrofa - religija često postaje glavni oslonac ljudima, pružajući im ne samo utjehu, već i moralnu orijentaciju u situacijama kada sekularni sistemi vrijednosti pokazuju svoju nedostatnost. Religiozne zajednice često preuzimaju ulogu moralnih arbitara u društvu, postavljajući standarde pravednosti, istine i dobrog života.

Ipak, uloga religije kao moralnog kompasa nije bez izazova i kritika. Zygmunt Bauman, u svojoj dubokoj analizi savremenog društva, posebno kroz koncept tekuće modernosti, ukazuje na fundamentalnu promjenu u načinu na koji ljudi doživljavaju moral u današnjem svijetu. U Baumanovoj viziji, kako smo do sada već i uočili, savremeno društvo karakteriše ekstremna fluidnost, nestalnost i promjenjivost svih društvenih struktura, uključujući i moralne norme. Dok je u tradicionalnim društvima religija mogla poslužiti kao stabilan i pouzdan moralni orijentir, u tekućoj modernosti ona gubi taj monopol. Ljudi danas imaju pristup mnoštvu izvora vrijednosti - religijskih, sekularnih, filozofskih, naučnih, kulturnih - i često kombinuju elemente iz različitih sistema u svojim moralnim odlukama.

Bauman kroz svoj rad naglašava da se savremeni moral sve više karakteriše kao fluidan - promjenjiv, situaciono određen i individualiziran. Ova fluidnost ima svoje prednosti i nedostatke. S jedne strane, ona oslobađa pojedince od krutih dogmi i omogućava veću slobodu u oblikovanju vlastitih moralnih stavova. S druge strane, ona može dovesti do moralne dezorijentacije, relativizma i gubitka jasnih kriterija za razlikovanje dobra od zla. U takvom kontekstu, religija se često nalazi u defanzivnoj poziciji, pokušavajući zadržati svoj autoritet u svijetu koji sve više preferira individualnu slobodu nad kolektivnim normama.

Poseban problem predstavlja činjenica da religija u savremenom društvu često postaje samo jedan od mnogih *nuditelja smisla* na tržištu vrijednosti. Dok su nekada religijske institucije bile neosporni moralni autoriteti, danas se moraju *takmičiti* sa nizom sekularnih alternativa - od ljudskih prava i naučnih saznanja do popularne kulture i društvenih medija. Ova pluralizacija izvora moralnih vrijednosti dovela je do situacije u kojoj religija više nije jedini, pa čak ni glavni moralni kompas u mnogim društvima.

Štaviše, historijsko iskustvo pokazuje da religija kao moralni kompas može biti duboko ambivalentna. S jedne strane, ona je inspiracija za brojne pokrete socijalne pravde i humanitarnog djelovanja. S druge strane, religija je često korištena kao opravdanje za ratove, diskriminaciju i nasilje. Na primjer, u

bosanskohercegovačkom kontekstu, religija je igrala kompleksnu ulogu - bila je izvor utjehe i otpora u vrijeme rata, ali i faktor podjela u poslijeratnom periodu. Ova ambivalentnost dovodi u pitanje ideju da je religija sama po sebi dovoljan garant moralnosti.

U svjetlu ovih razmatranja, postaje jasno da odgovor na pitanje da li je religija moralni kompas ne može biti jednostavan. Religija svakako može biti i jeste važan izvor moralnih vrijednosti za mnoge ljude i zajednice. Ona pruža duboku viziju ljudskog dostojanstva, smisao života i okvir za razumijevanje dobra i zla. Međutim, u doba fluidnosti morala, religija više nije jedini niti nužno dominantni moralni autoritet. Njen uticaj zavisi od toga koliko uspijeva odgovoriti na izazove modernog doba - kako može ponuditi moralnu viziju koja je ujedno autentična u svojoj religioznoj dimenziji, a otvorena za dijalog s drugim izvorima vrijednosti.

Zaključak

Kroz dubinsku analizu fenomena kulture ravnodušnosti i problema fluidnosti morala, ovaj rad je pokazao da se savremeno društvo nalazi u stanju duboke moralne krize, koja nije samo posljedica individualnih nedostataka, već proizlazi iz strukturnih, kulturnih i egzistencijalnih uslova tekuće modernosti. Ravnodušnost prema patnji *Drugoga* nije više marginalna pojava, već je postala dominantni oblik međuljudske interakcije, normalizovana i čak poticana kroz različite sistemske mehanizme. Fluidni moral, kao glavno obilježje savremenog doba, označava nestabilnost, relativizaciju i subjektivizaciju moralnih normi, što dovodi do gubitka jasnih etičkih orijentira i sve veće emocionalne distance prema onima koji zahtijevaju našu pažnju i odgovornost.

Rad je teorijski utemeljen na djelu Zygmunta Baumana, čija koncepcija tekuće modernosti pruža ključni okvir za razumijevanje ovih procesa. Baumanova dijalektika straha i ravnodušnosti otkriva kako je indiferentnost zapravo oblik emocionalnog samoočuvanja u svijetu prepunom nesigurnosti, prijetnji i preplavljenosti informacijama. U takvom okruženju, pojedinac se sve više povlači u sebe, gradeći zaštitne zidove kako bi preživio u sistemu koji ga istovremeno oslobađa i napušta. Nasuprot tradicionalnim shvatanjima morala kao društvenog ili religijskog konstrukta, Bauman ističe moral kao neposredan odgovor na poziv *Drugoga*, kao egzistencijalnu odgovornost koja prethodi svakoj normi ili racionalnoj kalkulaciji.

Doprinos drugih autora, poput Hanne Arendt i njenog koncepta banalnosti zla, te Byung-Chul Hana i njegove analize društva umora, dodatno produbljuje razumijevanje ovih mehanizama. Arendtina teorija ukazuje na to kako se zlo često čini bez dublje refleksije, kroz rutinsko pridržavanje procedura i sistema, dok Han opisuje kako savremeni pojedinac, iscrpljen zahvatima produktivnosti i samooptimizacije, gubi kapacitet za autentičnu empatiju i moralni angažman. Ovi uvidi potvrđuju da ravnodušnost nije prosto odsustvo empatije, već posljedica sistemskog iscrpljenja i internaliziranog pritiska.

Posebno je značajno uočiti kako se fluidni moral manifestira kroz obrazovni sistem, koji je izgubio svoju etičku dimenziju i postao instrument tržišne logike. Obrazovanje umjesto da formira odgovorne građane sposobne za moralnu refleksiju i društvenu solidarnost, ono danas proizvodi fleksibilne radnike, osposobljene za neprekidno prilagođavanje zahtjevima tržišta i efikasno preživljavanje u uslovima hladne konkurencije. Znanje, koje je nekada imalo transformativnu moć i moralnu težinu, sada gubi svoju intrinzičnu vrijednost i postaje roba – predmet trgovanja i konzumacije, čija se vrijednost mjeri isključivo monetarnim ishodom i produktivnošću.

Moralna sljepoća, kao krajnji ishod ovih procesa, nije samo nemoralnost, već duboka paraliza savjesti – nesposobnost prepoznavanja moralnog imperativa u svakodnevnom životu. Ona je posljedica birokratske fragmentacije odgovornosti, gdje niko ne osjeća ličnu odgovornost za cjelokupne posljedice sistema. U takvom okruženju, moral postaje nevidljiv, zamijenjen tehničkim procedurama i tržišnim mjerilima.

Ipak, unatoč ovim mračnim dijagnozama, rad želi da ukaže na mogućnost moralne obnove. Ona ne leži u povratku krutim tradicionalnim vrijednostima, već u ponovnom buđenju individualne savjesti i osjetljivosti prema *Drugome*. Moralna obnova zahtijeva kulturu odgovornosti umjesto kulture ravnodušnosti – sposobnost prepoznati lice *Drugoga* u svakodnevnom susretu, bilo da je riječ o bližnjem ili strancu, i djelovati iz poziva te odgovornosti, a ne iz vanjskih pravila ili očekivanja reciprociteta. Ovaj rad potvrđuje da je fluidni moral ne samo izazov, već i prilika – prilika za stvaranje autentičnijeg, osjetljivijeg i humanijeg društva, koje ne počiva na stabilnim normama, već na neprekidnoj brzi i odgovornosti prema onima s kojima dijelimo svijet. Put naprijed nije u nostalgiji za prošlošću, već u hrabrosti da se suočimo sa neizvjesnošću sadašnjice i gradimo moralne odnose izvan utabanih puteva sistema. Samo tako možemo nadmašiti kulturu ravnodušnosti i otvoriti put prema društvu koje je ne samo efikasno, već i duboko humano.

Literatura

1. Arendt, Hannah. (2000). *Eichmann u Jeruzalemu: Izvještaj o banalnosti zla*. Beograd: „K.V.S.“ Beograd.
2. Arendt, Hannah. (2006). *O zlu: predavanja o nekim pitanjima moralne filozofije*. Zagreb: Naklada Breza.
3. Bauman, Zygmunt. (2009). *Postmoderna etika*. Zagreb: AGM.
4. Bauman, Zygmunt. (2011). *Tekuća modernost*. Zagreb: Naklada Pelago.
5. Bauman, Zygmunt; Donskis, Leonidas. (2013). *Moral Blindness: The Loss of Sensitivity in Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
6. Chuwkuebuka Ohaekwusi, Anthony. (2018). *Bauman on Moral Blindness. Analyzing the Liquidity in Standards of Moral Valuation*. Lublin: Forum philosophicum 23, no. 1, 69–94.
7. Chuwkuebuka Ohaekwusi, Anthony. (2019). *Moral Blindness: A Discovery of Banality in the Actions of Persons*. Lublin: Quaestiones Disputatae.
8. Durkheim, Émile. (1972). *O podeli društvenog rada*. Beograd: Prosveta.
9. Durkheim, Émile. (1997). *Samoubistvo*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
10. Han, Byung – Chul. (2020). *Društvo umora: prošireno izdanje s esejima. Društvo burnouta i Uzvišeno vrijeme*. Zagreb: Mizantrop.
11. Žiga, Jusuf. (2007). *Vrijeme 'razljuđenih dvonožaca': paradigma Bosne koju su izdali*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.
12. Žiga, Jusuf; Đozić, Adib. (2013). *Sociologija*. Sarajevo: BKC; Tuzla: Off-set.